



زمینه‌های پیدایش رمان

تألیف: مهدی جام‌شیر

سرشناسه: جام شیر مهدی ۱۳۵۰ -
عنوان و نام پدیدآور: زمینه‌های پیدایش رمان / مهدی جام شیر.
مشخصات نشر: تهران: نشر نگارینه، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری: ۴۰۰ ص.
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۳۰-۰۵۶-۳
وضعیت فهرست نویسی: فیپا
موضوع: داستان نویسی -- تاریخ
موضوع: Fiction -- Authorship -- History
موضوع: داستان‌های فارسی -- تاریخ و نقد
موضوع: Persian fiction -- History and criticism
رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۷ زج ۸ / PN ۳۴۹۱
رده‌بندی دیویی: ۸۰۸ / ۳
شماره کتابشناسی ملی: ۵۱۴۸۳۹۳



نام کتاب: زمینه‌های پیدایش رمان

تألیف: مهدی جام شیر

چاپ نخست: ۱۳۹۷ تهران

شمارگان: ۵۰۰ جلد

نشر نگارینه: تهران، میدان هفت تیر

کوی نظامی، شماره ۲۵ - کد پستی ۱۵۷۵۶۳۵۹۱۱

تلفن: ۸۸۳۱۰۰۷۱ - ۸۸۳۱۵۰۵۱ - ۸۸۸۲۸۷۸۸ - ۹۰۲۱۲۳۲۳۹۴ - ۹۱۲۱۲۳۲۳۹۴
دورنگار: ۸۸۳۰۷۲۷۸ www.negarineh.ir صندوق پستی: ۱۱۴-۱۵۷۴۵

اقتباس و هرگونه چاپ و تکثیر بدون اجازه رسمی و مکتوب

نشر نگارینه ممنوع است و پیگرد قانونی دارد.

ISBN: 978-964-230-056-3



فهرست

صفحه

مقدمه	۷
-------	---

فصل نخست: دربارهٔ رمان

تعریف رمان	۱۵
تعریف رمان بر اساس محتوا	۱۸
تعریف رمان بر اساس ساختار	۲۲
تعریف رمان از نظر نویسندگان ایران	۲۳
تفاوت رمان با حماسه	۲۶
تفاوت رمان با قصهٔ کهن	۲۷
تفاوت رمان با داستان کوتاه و داستان بلند	۲۸
ویژگی‌های رمان	۳۰
طرح در رمان	۳۲
شخصیت‌پردازی در رمان	۳۶
گونه‌های رمان	۴۰
خلاصهٔ فصل نخست	۴۵

فصل دوم: زمینه‌های پیدایش رمان در اروپا

۵۱	پیشینه داستان و رمان
۶۳	پایان قرون وسطی
۷۰	پیدایش صنعت چاپ
۷۳	کشف‌های جغرافیایی
۷۶	رنسانس
۹۱	اومانیزم
۹۹	تحول داستان‌نویسی از رنسانس تا عصر روشنگری
۱۰۶	طبقه بورژوا یا متوسط
۱۱۴	نخستین رمان نو و نویسنده آن
۱۲۴	انقلاب کبیر فرانسه
۱۳۶	انقلاب صنعتی
۱۴۰	رمان در سیر ادبی اروپا
۱۶۴	رمان در سده نوزدهم
۱۷۷	رمان در سده بیستم
۱۹۱	خلاصه فصل دوم

فصل سوم: زمینه‌های پیدایش رمان در ایران

۲۰۷	ارتباط ایران با اروپا و گسترش فرهنگ و ادب غرب
۲۱۷	دوره بیداری و نوگرایی
۲۲۷	فرستادن دانشجو به اروپا
۲۳۰	صنعت چاپ و چاپخانه
۲۳۹	روزنامه و روزنامه‌نگاری
۲۵۱	دارالفنون و مدرسه‌های جدید

۲۵۶		ملی‌گرایی و میهن‌پرستی
۲۶۳		طبقه متوسط
۲۶۷		خلاصه فصل سوم

فصل چهارم: زمینه‌های ادبی پیدایش رمان در ایران

۲۷۹		پیشینه قصه و داستان در ایران
۲۸۶		نقش ادب کهن فارسی
۲۹۸		جنبش مشروطه‌خواهی
۳۱۴		بازدارنده‌های نوگرایی ادبی
۳۲۰		ترجمه آثار اروپا
۳۳۱		مردمی شدن ادبیات و تحول نثر
۳۴۳		پیدایش رمان و گونه‌های ادبی نو
۳۵۳		پیدایش نخستین رمان‌ها در ایران
۳۶۸		نخستین گونه‌های رمان در ایران
۳۸۱		خلاصه فصل چهارم

منابع

۳۹۵		کتاب‌ها
۳۹۹		مقاله‌ها

مقدمه

رمان به معنای امروزی، نخست در عرصه ادبی اروپا و در آغاز سده هفدهم پدید آمده است و پیشینه پیدایش این گونه ادبی در ایران به پایان دوران قاجار و روزگار مشروطه خواهی بازمی گردد، بنابراین نسبت به بسیاری از گونه های ادبی دیگر، نو به شمار می آید. در فرهنگ و ادب غرب کاربرد واژه رمان در پایان سده هجدهم فراگیر شد، با این همه شماری از صاحب نظران گاه برای قصه ها و داستان های کهن هر چند به نظم نیز این نام را به کار برده اند. برخی از نویسندگان و منتقدان ادبی هم تفاوت چندانی میان رمان با قصه، افسانه، حکایت و مانند آن قائل نشده اند و همه را یک نوع ادبی به شمار آورده اند. بسیار دیده شده است که با چنین رویکردی بیشتر گونه های داستانی را در زمره رمان جای داده اند. این دیدگاه در برخی از نوشته های نقل شده در همین کتاب نیز مشاهده می شود. به نظر می رسد این برداشت ناشی از خطای لفظی و شاید گاه سهوی باشد. در برگردان به فارسی نیز گاه نتیجه لغزش مترجم بوده است، اگر چه این کوتاهی ها همیشه مصداق ندارد و بیشتر از نبود شناخت درست درباره رمان و ویژگی های آن بروز می یابد.

به گفته برخی از منتقدان ایرانی، رمان به تمامی یک پدیده ادبی غربی نیست، بسا که در ادب فارسی هم ریشه دارد. به باور آنان در میان قصه های

کهن، آثاری یافت می‌شود که به رمان شبیه و یا به آن بسیار نزدیک هستند. گاه قصه‌هایی را هم به عنوان نمونه معرفی می‌کنند که قدمتی بیش از عمر رمان اروپا دارند. شاید این گونه سخنان و برداشت‌ها از بی‌توجهی به تعریف رمان و ویژگی‌های آن باشد. حتی اگر رمان از قالب‌های کهن بهره ببرد، با این همه ساخت و شاخص‌های روایی خاص خود را دارد که با قصه‌ها و حکایت‌های سنتی یکسان نیست، بنابراین نباید به آسانی هرگونه نثر و یا داستان روایی را رمان نامید. به نظر می‌رسد گاه به کار بردن اصطلاح رمان نو یا رمان مدرن بتواند برای از میان برداشتن این ابهام چاره‌ساز باشد.

درباره نخستین رمان می‌توان گفت، با آن‌که بیشتر پژوهشگران و صاحب‌نظران، دُن کیشوت اثر میگوئل دو سروانتس را نخستین رمان مدرن می‌دانند، کسانی نیز هر چند کم، دیدگاه دیگری دارند. از این روی درباره نخستین رمان اروپا یا جهان اختلاف‌نظرها دیده می‌شود. درباره نخستین رمان ایران هم، میان پژوهشگران و منتقدان ادبی اتفاق نظر قاطع مشاهده نمی‌شود. با این همه، توافق بیشتر آنان به یک محدوده زمانی چند دهه‌ای مشخص یعنی پایان دوران قاجار محدود است. به نظر می‌رسد این دیدگاه‌های مختلف، کم و بیش از تعریف‌های متفاوت و نبود شناخت درست درباره رمان و شاخص‌های آن پدید آمده باشد.

زمینه‌های پیدایش رمان متنوع و پرشمار هستند. مدرنیته یکی از زمینه‌های مهم است که بستر مناسب را برای عامل‌های دیگر فراهم آورده است. با آغاز عصر جدید، در باورها و نگرش انسان، هم‌چنین در ساختار اجتماعی تغییر و تحول روی داد. با دانش و بینش نو در قبال هستی، دنیای نو و جامعه تازه پایه‌ریزی شد. شتاب روزافزون دگرگونی‌ها، عرصه‌های گوناگون، به ویژه ادب و هنر را درنوردید. با تغییر شیوه زندگی و ذائقه فرهنگی و هنری انسان نوگرا، قالب‌های ادبی کهن، دیگر توانایی پاسخگویی به نیازها را نداشتند. از این روی رفته رفته انواع ادبی تازه و همسو با اقتضای زمان پا به عرصه گذاشتند و رمان به عنوان گونه ادبی سازگار با عصر مدرن سرآمد شد.

گسترش و بالندگی رمان نیازمند زمینه‌های گوناگون است. این نوع ادبی همچون دیگر هنرهای عصر جدید با مخاطبان فراوان سر و کار دارد، بنابراین باید در شمارگان انبوه منتشر شود و برای رسیدن به این هدف، به صنعت چاپ وابسته است. چاپ، نخست با کمک روزنامه‌ها، بسترهای مهم را برای رشد رمان آماده ساخت. روزنامه و روزنامه‌نگاری نیز به سادگی و مردمی شدن زبان و نوشتار فارسی یاری رساند تا ابزار مهم داستان‌نویسی نو مهیا شود. از یک سو روزنامه‌ها باعث آشنایی روزافزون مردم با فرهنگ نو و دگراندیشی‌ها شدند و از سوی دیگر با ترجمه و چاپ رمان به پیشرفت آن کمک کردند. ترجمه نیز از زمینه‌های مهم بود. برگردان به فارسی آثار اروپا، راه را برای شناخت و راه‌یابی رمان به ادبیات ایران و پیروی از کارهای ادبی غرب هموار کرد.

در اروپا رمان پس از پیدایش به رشد و پیشرفت شگرفی دست می‌یابد. با آزمودن گونه‌ها و سبک‌های ادبی مختلف در دوره‌های گوناگون، رمان‌های برجسته پدید می‌آید. این قالب روایی در جهان گسترش می‌یابد، با زبان و ادب بومی هر سرزمین درمی‌آمیزد و به بار می‌نشیند. رمان‌نویسی ایران هم با الگوبرداری از رمان اروپا آغاز می‌شود، با تحول ادبی به سیر تکاملی ادامه می‌دهد و برای رسیدن به سبک‌های خاص خود گام برمی‌دارد.

رمان پس از پیدایش در اروپا، همگام با فلسفه و مکتب‌های هنری و ادبی، گام به گام جلو می‌رود، اما پیدایش و رشد آن در ایران همانند غرب با روندی مرحله‌ای به سوی تکوین همراه نبوده است. بسیاری از زمینه‌ها، پیشینه ادبی و بسترهای اجتماعی و فرهنگی اروپا و ایران مشابه هم نیستند. رمان فارسی با بهره‌برداری از آزمون‌ها و دستاوردهای رمان‌نویسان غرب، زمان کمتری برای گذر از مراحل گوناگون صرف کرده است. رمان‌نویسی در ایران بیشتر با الگوبرداری و بهره‌گیری از آزموده‌های رمان اروپا به پیشرفت خود ادامه داده و کوشیده است تا به سبک‌ها و گونه‌های مختلف نیز به پیروی از آن دست یازد. از این روی پیدایش و رشد رمان در اروپا،

ایران و یا دیگر سرزمین‌ها روند یکسان نداشته است. بی‌گمان پیدایش رمان چون انواع ادبی دیگر، متأثر از اوضاع ادبی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی روزگار خود و پیامد دگرگونی‌های مهم در ادبیات روایی بوده است. از این روی بررسی و تحلیل عوامل نامبرده می‌تواند به ارزیابی بهتر وضعیت رمان‌نویسی ایران یاری رساند.

مطالعه عوامل تکوین و بازشناسی خاستگاه‌ها و زمینه‌های گوناگون پیدایش رمان، چشم‌انداز فراخ برای سنجش و بررسی اوضاع کنونی رمان و رمان‌نویسی ایران و دوراندیشی وضع مطلوب آن در آینده پیش روی می‌نهد. بی‌گمان پژوهش در این حوزه و گردآوری اطلاعات نظام‌مند و طبقه‌بندی شده، دستمایه ارزشمندی برای منتقدان ادبی خواهد بود تا بر پایه دانش و یافته‌های منسجم، به ارزیابی و پیش‌بینی بهتر درباره رمان و رمان‌نویسی مبادرت ورزند و زمینه تداوم و پیشرفت آن را فراهم آورند.

افزون بر این با وجود تازگی رمان نسبت به دیگر گونه‌های ادبی، امروزه روند رشد آن برای عرضه و انتقال باورها، دیدگاه‌ها و مفاهیم ادبی، فرهنگی، فلسفی، اجتماعی، سیاسی و چون آن با گسترش و کاربرد فراوان، مخاطبان انبوه در قشرهای گوناگون جامعه پیدا کرده است. رمان در ایران راه ورود شماری از انواع ادبی را نیز هموار ساخته و در روند پیدایش و تکوین ادبیات معاصر و ساده‌نویسی نثر فارسی نقش بسیار مهم ایفا کرده است. بنابراین تحقیق و دستیابی به برآوردهای مطلوب در این بحث، می‌تواند یافته‌های جدید و بیشتر در دسترس مخاطبان آن قرار دهد.

هدف از نگارش این کتاب، دستیابی به دانش تازه و اطلاعات منسجم درباره زمینه‌های پیدایش رمان در ایران و اروپا و ریشه‌یابی آن‌ها برای کسب آگاهی و درک بهتر است. چرا که با مطالعه دقیق می‌توان بسیاری از ابهام‌ها و پرسش‌های مطرح در این خصوص را برطرف کرد. با آن که کارهای متفاوت درباره نقد و بررسی مسائل گوناگون رمان انجام شده است، به سبب اهمیت و وسعت این گونه ادبی، همچنان جای کار بیشتر درباره ماهیت و

کیفیت آن وجود دارد. از این روی سزاوار است این موضوع از زوایه‌ها و جنبه‌های مختلف بررسی شود. کتاب پیش روی نیز با این هدف در پی آشکار ساختن و رفع ابهام از مسائل جدید برآمده است تا بخش‌های دیگری از گستره فراخ رمان را ارزیابی کند و کم و بیش پاسخگوی بسیاری از پرسش‌های مطرح درباره زمینه‌های پیدایش و تداوم رمان و رمان‌نویسی، به ویژه در ایران باشد.

با توجه به موضوع، تا حد توان و امکان کوشش شده است، زمینه‌های پیدایش رمان مورد مطالعه دقیق قرار گیرد. از این روی ریشه‌یابی تمام زمینه‌ها در دو بخش کلی مد نظر بوده است. در بخش اروپا، پیشینه، زمینه‌ها و زمان پیدایش آن، ادامه روند رشد و پیشرفت آن تا سده نوزدهم و بیستم، یعنی زمان گسترش و جهانی شدن رمان پیگیری شده است، به این سبب که مهم‌ترین زمینه پیدایش آن در ایران روشن شود، زیرا رمان اروپا در این دوران به اوج شکوفایی می‌رسد و به عنوان گونه ادبی توانمند و باشکوه خودنمایی می‌کند، با جذابیت و انعطاف مناسب، راه ورود خود را به دیگر عرصه‌های ادبی جهان هموار می‌سازد. در بخش ایران، با نگاهی جست‌وجوگرانه پیشینه ادبی نیز بررسی شده و افزون بر آن، ضمن ریشه‌یابی و بررسی زمینه‌های گوناگون پیدایش رمان، وضعیت کلی زمان پیدایش و نخستین گونه‌ها هم مطالعه و بررسی شده است.

از نظر زمان‌بندی، پیدایش و گسترش پدیده‌های ادبی چون رمان را می‌توان به سه دوره کلی؛ پیشینه، زمان پیدایش و دوران رشد و گسترش دسته‌بندی کرد. در این کتاب بر اساس چنین رویکردی، زمینه‌های پیدایش این گونه ادبی در زمان پیدایش و دوران پیش از آن مورد توجه قرار گرفته است. هم‌چنین به دوره توسعه و پیشرفت آن، به ویژه در اروپا پرداخته شده است، چرا که پیگیری گسترش آن در اروپا، به بررسی بهتر زمینه‌های شکل‌گیری و پیدایش آن در ایران کمک شایانی می‌کند. در بخش مربوط به ایران نیز پیشینه ادبی، زمینه‌های گوناگون پیدایش و دوره زمانی پیدایش

و نخستین گونه‌های پدید آمده، بررسی، تحلیل و ارزیابی شده است. با این همه، رویکرد کتاب بیشتر به ریشه‌یابی زمینه‌ها در دوران پیش از پیدایش رمان معطوف بوده است.

این کتاب در چهار فصل تدوین شده است. فصل نخست دربرگیرنده تعریف و ویژگی‌های رمان، فصل دوم شامل زمینه‌های پیدایش رمان در اروپا (و نگاهی به گسترش آن در جهان)، فصل سوم حاوی زمینه‌های پیدایش رمان در ایران و فصل چهارم مشتمل بر زمینه‌های ادبی پیدایش رمان در ایران است. در پایان هر فصل نیز خلاصه مطالب آمده است.

فصل نخست

دربارهٔ رمان

تعریف رمان

تعریف رمان^۱ و تعیین چارچوب با مرزبندی‌های بسیار دقیق و مشخص برای تفکیک آن از دیگر گونه‌های روایی کار آسانی نیست. به سبب نوپایی و تنوع آن نمی‌توان مانند انواع ادبی کهن، قراردادهای سنت‌های پایدار در نظر گرفت. قدمت برخی از گونه‌های ادبی با زبان و خط برابری می‌کند، عمر شعر و نمایش‌نامه به هزاران سال می‌رسد، اما پیشینه رمان نسبت به آن‌ها کوتاه است.

تعریف جامع و مانع برای رمان دشوار است، زیرا با انعطاف‌پذیری فراوان، توانایی سازگاری با ساختارهای گوناگون ادبی را دارد و از گونه‌ها و شاخه‌های متنوع برخوردار است. از یک سو این قالب از همان آغاز پیدایش با شیوه‌ای متفاوت و نوآورانه نسبت به دیگر گونه‌های ادبی، همواره دستخوش تغییر و تحول شده است و این از ویژگی‌های مهم آن به شمار می‌رود. به گفته برادبری «رمان، گذشته از هر چیزی، یک ساختار تجربه است؛ و چنان‌که جامعه، ایده‌ها و تجارب تغییر کرده و بسیاری از محتوای ذهن انسان تبدیل یافته است، رمان نیز تغییر کرده است»^۲. از سوی دیگر هنگامی که رمان در ادبیات سرزمین‌های غیراروپایی مورد تحلیل و بررسی

۱. در زبان فرانسوی: Roman، در زبان انگلیسی: Novel

۲. (به نقل از خجسته، ۱۳۸۷: ۶۲) 7-8. Bradbury, Malcolm. 1973. *What is a Novel?*, London: Edward Arnold.

قرار می‌گیرد، تعریف آن دچار پیچیدگی بیشتری می‌شود.

تعریف رمان نسبت به دیگر گونه‌های ادبی چون شعر، نمایش نامه، داستان کوتاه و مانند آن پیچیده‌تر است، از این روی مطالعه و بحث دربارهٔ رمان در نقد ادبی هم اشکال‌های بسیاری پدید می‌آورد. برای این تعریف‌ناپذیری می‌توان علت‌های گوناگون برشمرد. «رمان‌نویسی در انگلستان در قرن هجدهم پا گرفت؛ و این در دوره‌ای بود که تعاریف سنتی در مورد قالب‌های دیگر ادبی (مثل شعر و نمایش)، بسیار جا افتاده بود و رمان با تمایلی قوی بر ضد تعاریف رسمی به میدان آمد»^۱. افزون بر این، از همان آغاز پیدایش رمان بر تازگی و ناب بودن آن تأکید ویژه‌ای شده است. هم‌چنین این قالب با قواعد، اصول متعارف و سنتی ادبی سازگار نبوده و همواره کوشیده است به اصلاح و تغییر آن‌ها پردازد.

واژهٔ فرانسوی "رمان" در زبان فارسی، کاربردی معادل واژهٔ "ناول" در زبان انگلیسی دارد. در فرهنگ انگلیسی به فارسی^۲، واژهٔ Novel چنین ترجمه شده است: «۱- رمان، داستان بلند. ۲- تازه، جدید، نادیده، بدیع، نوین، نوظهور، نوپا». ایرانیان نوگرا و وارد کنندهٔ گونهٔ ادبی رمان، با زبان فرانسه آشنایی بیشتری داشتند، چرا که فرانسوی زبان رایج آن روزگار بود، برای همین، واژهٔ رمان به جای واژهٔ ناول به زبان فارسی راه پیدا کرد و به کار گرفته شد. اکنون بهتر است برای آگاهی بیشتر، تعریف و توصیف آن از دیدگاه‌های گوناگون بازگو شود.

نام انگلیسی رمان (ناول) با توجه به مفهوم تازه و نو، بسیار پرمعنا و بیان‌کنندهٔ ویژگی‌های مهم آن است. این گونهٔ ادبی از همان آغاز پیدایش پیوسته تحول و رشد یافته است و ویژگی تغییر را نیز همواره با خود دارد. «رمان "روایت" انسان است و زندگی او، و چون انسان و زندگی او پیوسته در تحول است رمان نیز باید هماهنگ با این تحول متحول شود و اگر از

۱. برادبری، ۱۳۸۷: ۹۳

2. Novel

۳. آریان‌پور، ۱۳۸۵: ۹۷۶